

"הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות"

עשיית מלאכה בשביעית שלא לשם עבודת הארץ

יעקב יודקוביץ

תקציר

משמעותיותה של כוונתו של אדם בעת עשיית מלאכה בשביעית לעניין הגדרת מעשהו באה לידי ביטוי במימרתו של ריש לקיש "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות"¹ (סנהדרין כו ע"א) והיא נושא דיוננו במאמר זה.

את חלקו הראשון של הדיון אנו מקדישים לבחינת טעמים שונים שיכולים לעמוד בבסיס היתר עשיית מלאכה בשביעית שלא לשם עבודת הארץ ומסיימים אנו בהגדרת שלוש רמות אפשריות של כוונה המתירה: א. כוונת הלב שאינה ניכרת כלפי חוץ. ב. כוונה הניכרת כלפי חוץ. ג. כוונה שבאה לידי ביטוי באופן עשית המלאכה.

בחלק השני של המאמר מביאים אנו את הדיון העקרוני לבחינה מעשית. בחלק זה דנים אנו בקצרה ברבים מאיסורי עבודת הקרקע אשר נוהגים בשביעית ובוחנים ביחס לכל אחד האם כוונת העושה עשויה להתיר את המלאכה, ואם כן איזו סוג כוונה (מבין שלוש אלו שתוארו לעיל) נדרשת. ביחס לחלק מהמלאכות מציעים אנו להסביר היתרים שונים שלכאורה מבוססים על כוונת העושה כמבוססים על שיקולים מקומיים הנוגעים לאותה מלאכה.

לבסוף עוברים אנו לדון בכמה הוראות הלכה למעשה שנפסקו בדורות האחרונים ובוחנים האם עולים הם בקנה אחד עם מסקנות דיוננו לאור המקורות.

ראשי פרקים

חלק א – יסודות הדיון

חלק ב – מלאכה שאינה צריכה לגופה באיסורי שביעית השונים

א. זמירה

ב. זריעה

ג. חרישה

ד. נטיעה

ה. תיקון הקרקע (ליקוט עצים וסיקול אבנים)

ו. זיבול ודיור

ז. חפירת אמת המים

1 בגמרא שם ביטוי זה הוא לשון נופל על לשון ביחס לטענה "יכול הוא שיאמר לעקל בית הבד הוא צריך". המדרש

(איכה רבה א, לא) שם את טענה זו כבר בפיו של רבן יוחנן בן זכאי, ללא קשר לעקל בית הבד, עיין שם.

חלק א - יסודות הדין

מלאכה שאינה צריכה לגופה הינו מושג המוכר בעיקר בקשר לדיני שבת. במאמר זה נבחן את נושא מלאכה שאינה צריכה לגופה לעניין המלאכות האסורות בשביעית. נפתח במקור הידוע המצוטט בחלקו בכותרת של דברינו (סנהדרין כו ע"א): "רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא. פגע בהו ריש לקיש, איטפיל בהדייהו, אמר: איזיל איחזי היכי עבדי עובדא... חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי. אמר להן: כהן וזמר! אמרו לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך. אמר להם: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות".

מתשובתם של האמוראים לריש לקיש ניתן ללמוד שמותר לאדם לזמור, כאשר כוונתו אינה לעבודת האילן אלא שצריך לזמורה שקצץ. אלא שיש לעיין מה הייתה דעתו של ריש לקיש בנידון, דהיינו האם אכן עקרונית הסכים לדבריהם, אלא שחשד באותו אדם שכוונתו "לעקלקלות", או שסבר שהדבר אסור בכל אופן.²

ועל הטענה "יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך" עמדו תוספות שם: "לעקל בית הבד אני צריך. וקשה, דמכל מקום מה בכך? מכל מקום הוה משביח הכרם! דהכי אמרינן פרק כלל גדול, הזומר וצריך לעצים חייב שתיים משום קוצר ומשום נוטע, הכא נמי לחייב משום עבודת נוטע.³ וי"ל דעביד ליה באותו ענין דודאי קשה ליה, דליכא לחייבו משום נוטע".

לדעת התוספות ניטל העוקץ מסוגיא זו, שכן באמת אסורה עשיית מלאכה שאינה צריך לגופה, אלא ששם המכסח עשה את המלאכה באופן שקשה לאילן, ולכן כלל אינו נחשב לזומר. פירוש זה של התוספות קשה קצת, שאם עשה את המלאכה בצורה המזיקה לאילן, כיצד טעה ריש לקיש לסבור שאותו אדם זומר את האילן? והרי לא מסתבר שריש לקיש לא ידע להבחין בין זימור לבין מעשה המזיק. קושי זה הביא את החזון איש (שביעית ס"י יט ס"ק יד) למתן את דברי התוספות שם ולהסביר שגם זימור "שאינו על צד הדקדוק עושה גרעון בפירות", כך שדי בשינוי קל ושאינו ניכר ממלאכת זומר הרגילה.

2 הייתרון בפירוש השני שהצענו הוא שיש בו כדי להסביר מדוע נטה ריש לקיש לחשוד ביהודי זה, ולא דן אותו לכף זכות כפי שדנוהו האמוראים שאותם ליווה. ייתכן להבין באופן שלישי את טענת ריש לקיש, שרק ליבו של אותו אדם יודע "אם לעקל אם לעקלקלות", אך מאחר שלאחרים אין הדבר ניכר, הרי שיש כאן משום מראית עין. על חשיבות היות הכוונה ניכרת מתוך המעשים נדון בהרחבה להלן בהמשך המאמר.

3 בתוספות הרא"ש המקביל כתוב: משום זומר, וכן מסתבר יותר, שהרי בשביעית המלאכה האסורה היא זומר.

לעומת תוספות, שסברו שהכוונה כשלעצמה אינה מספיקה, מלשון המאירי (שם, ד"ה הזמירה) משמע שאכן די בכוונה שאינה לשם תיקון האילן: "ומכל מקום אם זמר שלא לכוונת עבודה אלא הזמורה צריכה לו לעקל בית הבד וכיוצא בו, מותר". הבנה זו לכאורה מסתמכת על התפיסה לפיה היתר (לדעה הסבורה כן) מלאכה שאינה צריכה לגופה אינו מיוחד רק לשבת (שבה אסורה רק מלאכת מחשבת) אלא אף לדינים אחרים בתורה. במסגרת זו לא נוכל למצות את שאלה זו באופן כללי ונסתפק בציטוט חידושו העקרוני של החתם סופר (חידושי סוגיות (ירושלים תש"ז) סי' ב, ד"ה ונבוא ליישב) בנושא:

דווקא בשבת הוה מלאכה שאינה צריכה לגופה לחוד ודבר שאין מתכוון לחוד, דאפילו אי דבר שאין מתכוון פטור, מכל מקום מלאכה שאינה צריכה לגופה חיוב, דהרי בשבת עיקר קפידא הוא השביתה למען ינוח, והמדליק נר ביום שאינו צריך לו כלל מכל מקום עבר אלמען ינוח ורק שיהיה כוונתו להדליק, אפילו שלא להאיר. מה שאין כן בשאר מצות שבתורה, עיקר קפידא הוא על תכלית העניין, כגון בכלאים אין האיסור מעשה הלבישה אלא חמום הגוף הבא מן הלבישה, ואם כן אם אינו צריך להחמום ההוא, הוה אינו מתכוון, והכלל: כל שבשבת הוא מלאכה שאינה צריכה לגופה הוה בשארי איסורים אינו מתכוון.

מדברי החתם סופר עולה שבניגוד למה שהיה ניתן לסבור, שהיתר מלאכה שאינה צריכה לגופה לא יהיה שייך בדיני תורה מלבד שבת, הרי שאדרבא, ביתר התורה מלאכה שאינה צריכה לגופה נחשבת לדבר שאינו מתכוון (שהינו כידוע היתר חזק יותר). לאור זאת ניתן להבין שדעת המאירי מסתמכת על התפיסה לפיה מלאכה שאינה צריכה לגופה מותרת בשביעית.

ייתכן להציע הסבר אחר לשיטת המאירי, לפיו מדובר בהיתר המצומצם למלאכת זומר. להבנת העניין נשווה בין האופן שמתאר הרמב"ם את מלאכות שבת ואת מלאכות שביעית. לעניין שבת כותב הרמב"ם (הלי שבת, ז, ב-ה):

כל אלו המלאכות וכל שהוא מענינם הם הנקראין אבות מלאכות. כיצד הוא ענינן... וכן אחד הזורע זרעים או הנוטע אילנות או המבריך אילנות או המרכיב או הזומר, כל אלו אב אחד הן מאבות מלאכות וענין אחד הוא, שכל אחת מהן לצמח דבר הוא מתכוין. וכן אחד הקוצר תבואה או קטנית או הבוצר ענבים... כל אלו אב מלאכה אחת הן, שכל אחת מהן לעקור דבר מגידוליו מתכוון, ועל דרך זו שאר האבות. התולדה היא המלאכה הדומה לאב מאלו האבות כיצד...

מלאכות שבת אינן מתייחסות למעשים מסוימים אלא כל מלאכה כוללת בתוכה עניין מסוים וכל המעשים אשר שייכים לאותו עניין הינם בכלל המלאכה ולכן זריעה וזמירה הם חלק מאותו אב. מאידך לגבי שמיטה כותב הרמב"ם (הל' שמיטה, א, ג) :

וזמירה בכלל זריעה ובצירה בכלל קצירה. ולמה פרטן הכתוב? - לומר לך על שתי תולדות אלו בלבד הוא שחייב, ועל שאר התולדות שבעבודת הארץ עם שאר האבות שלא נתפרשו בענין זה, אינו לוקה עליהן. אבל מכין אותו מכת מרדות.

לגבי שמיטה, זמירה אינה חלק ממלאכת זריעה (כמו בשבת) אלא היא תולדה שלה, דהיינו איסור נפרד. הטעם להבדל בין שבת לשביעית הוא ברור - לגבי שבת לא כתוב בתורה לא לזרוע אלא נאסרה המלאכה, ולמדנו מהמשכן ל"ט ענייני מלאכות, וכל המקיים את אותו עניין אסור. לעומת זאת לגבי שביעית התפרשו בתורה מעשים מסוימים אסורים, דהיינו ארבעת המלאכות הנזכרות ברמב"ם - זריעה וזמירה, קצירה ובצירה, ולכן רק העושה את המעשה האסור בדיוק עובר עליו ולא המשנה ממעשה זה.

לכך שבשונה משבת, מלאכות שביעית מוגדרות באופן מאד מסוים, אנו מוצאים כמה דוגמאות בהלכות שביעית ונביא לכך שתי דוגמאות בולטות: במשנה (שביעית ב, ג) מבואר שמקרסמין את האילן עד ראש השנה של שביעית. ומבאר הר"ש שם שהטעם לכך שלא גזרו תוספת שביעית לגבי איסור זה הוא משום שהוא מדרבנן בלבד. מהו איסור קרסום? מבאר הר"ש שם שקרסום שווה לזמירה, אלא שזמירה היא בגפן וקרסום הוא בשאר אילנות. והרי, שאף שעושה את אותה המלאכה עצמה, מאחר שהיא בעלת שם אחר, אין היא אסורה בשביעית מן התורה.⁴ מצב שכזה ודאי לא יכול להתקיים בשבת, ששם כאמור אסור לגרום לעניינים מסוימים

4 הרמב"ם לכאורה חולק על הר"ש, שכן הוא פוסק (הל' שמיטה, א, ב) : "אינו לוקה מן התורה אלא על הזריעה או על הזמירה, ועל הקצירה או על הבצירה. ואחד כרם ואחד שאר אילנות". ולשיטתו כנראה קרסום היא מלאכה שונה מזמירה, אך זמירה תהיה אסורה מן התורה גם ביתר אילנות. וכן יש להוכיח שנקט הרשב"ם (בבא בתרא פ ע"ב, ד"ה הלכך גבי) שבנוגע לקציצת בתולת השקמה בשביעית העיר שם שיש בכך משום מלאכת זומר האסורה מן התורה. בניגוד להבנתנו בדעת הרמב"ם, החזון איש (שביעית סי' כא, ס"ק טו; סי' כו ס"ק א) כתב, שלא ייתכן לומר שהרמב"ם חולק על שיטת הר"ש, שהרי הרמב"ם פוסק שזירוד גם הוא אסור רק מדרבנן, וזירוד היינו זמירה ממש. ולכן ביאר החזון איש, שאף שהרמב"ם נקט שמה שאסור בכרם אסור גם בשאר אילנות, כמבואר בדבריו, הרי מה שנאסר בכרם הוא זמירה, ואילו קרסום וזירוד, אף שפעולתם שווה, הרי אלו פעולות בעלות שם אחר, ולכן מותרות מן התורה בשאר אילנות, ובניגוד לבצירה, שנקראת כן אף בשאר אילנות,

ואין איסור דווקא על עשיית מלאכות ספציפיות. דוגמא נוספת יש להביא ממה שכתב הר"ש (שם), (ב) שחרישה נעשית על ידי בהמה ואילו עידור על ידי אדם ולכן עידור אסור מדרבנן אף שחרישה אסורה מהתורה.

לאור האמור ניתן לחדש שכפי ששינוי מעשי יכול להפקיע ממלאכה את שמה ולשנותה למלאכה אחרת (שאינה אסורה בשביעית) כך שינוי באופי וצביון המלאכה יכול להפקיע ממנה את שמה. גרסה מצומצמת יותר של חידוש זה תהיה לומר שכוונה פנימית של העושה אינה מספיקה להגדרת המלאכה, אך אם צביון המלאכה ניכר לעין כלפי חוץ, די בכך לשנות את המעשה ממלאכה אסורה למעשה מותר.⁵ לפי גישה זו, ההיתר של מעשים לאור אופיים וצביונם הוא דין ייחודי לשביעית (לאור כך שנאסרו בה מלאכות מוגדרות), ויסודו טמון בגישה שכמעט הפוכה לגישת החתם סופר שהצגנו לעיל – דווקא ההתמקדות במלאכות מאד מסוימות האסורות

ולכן תהיה אסורה גם בשאר אילנות. כעין סברא זו של החזון איש כתב גם בעל אגלי טל (זורע ס"ק ב) – הר"ש נקט שאיסור נטיעה שייך מן התורה בכל אילנות, והקשה האגלי טל, שמאחר שלדעת הר"ש, כל איסור נטיעה מדאורייתא נלמד בקל וחומר מזמירה, א"כ דיו לבא מן הדין להיות כנידון, ומאחר שאיסור זמירה שייך רק לגבי הגפן, אם כן גם איסור נטיעה צריך להיות שייך רק בגפן! ויישב האג"ט שדווקא זמירה אסורה דווקא בגפן, שכן לזמירה בגפן יש שם שונה מזמירה בשאר אילנות, שנקראת קרסום, אך מאחר שלמדנו לנטיעה בקל וחומר מזמירה, ובנטיעה אין הבדל בין השם בגפן לבין שאר אילנות, ממילא אין חילוק בין גפן לשאר אילנות. וייתכן שיש להביא ראיה לדעת החזון איש מדברי הרמב"ם בספר המצוות (מצוה קלד): "והמצווה הקל"ד היא שצונו להפקיר כל מה שתצמיח הארץ... ולשון מכילתא [דרשב"י] והלא הכרם והזית בכלל היה ולמה יצא להקיש אליו מה כרם מיוחד שהוא בעשה עוברים עליו בלא תעשה, כך כל שהוא בעשה עוברים עליו בלא תעשה. וענין זה המאמר מה שאספר, וזה שאמרו והשביעית תשמנה ונטשתה כולל הפקיר כל מה שיצמח מן הארץ בשנה השביעית מן הענבים והתאנים... הנה הודיע שהשמטת הכל מצות עשה, ואחר כך פרט ואמר כן תעשה לכרמך ולזיתך, וזה הוא בכלל כל מה שיצמח מן הארץ. ואמנם בא זה הצווי בכרם ובזית לבד, בעבור שבא בכתוב האזהרה בייחוד מלאסוף תבואת הכרם, והוא אמרו ואת ענבי נזיריך לא תבצור, וכמו שהכרם שהפקרו מצות עשה מניעתו מצות לא תעשה, כן כל מה שיצמח בשנה שביעית שהתבאר שהפקרו בעשה, הנה מניעתו בלא תעשה ויהיה דין הזית כדין הכרם בעשה ולא תעשה ודין זה ודין שאר פירות אחד". הרמב"ם כאן מביא את הדרשה המשווה בין כל האילנות לגפן אך מפרש אותה כחלה רק ביחס לאיסור לבצור ולמצוה להפקיר, ומשמע מכך שאיסור זמירה אכן נוהג מן התורה רק בגפן.

5 לא כאן המקום לדון באופן כללי בהגדרת מעשים לפי הצטיירותם בעיניים חיצוניות, ורק נזכיר את המושג של "מחשבתו ניכרת לפי מעשיו", שממנו משתמע שצורת עשיית המעשה משפיעה על צביונו.

בשביעית מביאה לכך ששוני בצביון המעשה מפקיע ממנו את מעמדו כאחד מדי המלאכות ולכן הוא מותר.

ייתכן להציע הסבר נוסף לכך שמלאכות יהיו מותרות בשביעית כאשר מטרתן אינה עבודת הארץ. בגמרא (שבת קג ע"א) מבואר שהתולש עולשין או המזרד זרדים בשבת בשדה שאינו שלו, אינו עובר משום מלאכת חורש, שמאחר שאין לו עניין בתיקון הקרקע (שהרי אינה שלו) נחשב הדבר לדבר שאינו מתכוון. והריטב"א שם (ד"ה אטו כולהו) מסביר מדוע נחשב מקרה זה לדבר שאינו מתכוון אף שהתוצאה (ייפוי הקרקע) אינה תוצאה מקרית אלא תוצאה ישירה והכרחית של המעשה (כך שלכל היותר מדובר לכאורה במלאכה שאינה צריכה לגופה):

ואי לאו דמסתפינא מרבנותא ז"ל הוה אמינא שלא אמרו כן בתלמוד, דכי לא אכפת ליה חזר למהותו שאין בו מלאכה ולא מעשה חשוב, כגון הא דהכא דשורת הדין דיפוי קרקע כל שהוא לא חשיבא מלאכה אלא כשמחשבים לה משום צורך, וכן ההיא דמיעוט ענבים מן ההדס התלוש צרך המצוה לתיקונה עושה אותו שהוא תיקון וכי יש בו חשיבות, וכי לא איכפת ולא מכוין ליה כלל הוה מילתא דלא חשיב.

הריטב"א מחדש שבכל מקום שבו המלאכה מוגדרת כתיקון, הרי שאם המלאכה לא נעשית לשם תיקון נחשבת היא למעשה אחר (ולא רק למעשה בעל מטרה אחרת). לאור דבריו ייתכן לומר בדומה לכך גם לגבי שביעית - בתורה נאמר "ושבתה הארץ שבת לה" (ויקרא כה, ב), וכן נאמר "ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ" (שם, ד). הרי שלצד הרשימה המפורטת של ארבעת המלאכות, קיימת מצוות עשה של שבייתה מעבודת הארץ וכן מבואר ברמב"ם בתחילת הלכות שביעית. לאור האמור ייתכן להציע שמאחר שמלאכות השביעית מוגדרות בצורה כללית כעבודת הארץ שכפי שהסביר הריטב"א, שאיסור שעניינו בתיקון תלוי במגמת המעשה שנעשה לשם תיקון, כך מלאכות שביעית שמוגדרות כעבודת הארץ אסורות רק כשמגמת העושה היא כלפי הארץ או הצומח בה. בדומה לאפשרות זו ניתן להציע בסגנון מעט שונה, שמקום יהיה לחלק בין ד' המלאכות המפורשות, שמכיון שנאסרו בפירוש הרי הן אסורות ללא תלות במגמת העושה אותם בעוד שיתר המלאכות שאסורות רק מחמת המצווה הכללית לשבות מעבודת הארץ יהיו אסורות רק אם צביוןן הוא עבודת הארץ.

טענה דומה מעט להצעתנו הוצעה כבר, ובאופן יותר קיצוני, על ידי בעל מרכבת המשנה ביחס לפסיקת הרמב"ם (שם א, יא) המתירה למי שנאנס לזרוע בשביעית אף שלא במקום סכנת נפשות. ומסביר זאת בעל מרכבת המשנה: "י"ל דסובר רבנו, דכל שזרוע שלא לצרכו לא חשיב 'שדך לא תזרע', דד"ת היינו דווקא זריעה לצורך אכילה או סחורה, אבל לעשות עבודת המלך בחנם מותר ד"ת ושרי אפילו אונס".

ראינו אם כן שברמה העקרונית ניתן להבין את חשיבות מהות המעשה ומגמתו לעניין איסורי שביעית בדרכים שונות, אך אם נשוב כעת לצד המעשי יותר, נראה שניתן להגדיר רמות שונות של כוונות שיש לדון אם הן מספיקות כדי להתיר את המעשה:

א. כוונה פנימית שאינה ניכרת כלפי חוץ.

ב. כוונה שניכרת לעיני כל.

ג. כוונה שבאה לידי ביטוי בעשיית המעשה באופן שונה מהדרך שבה הוא נעשה כשמטרתו היא תיקון הארץ.

את יתר המאמר נקדיש לבחינת הלכות שונות בשביעית שלאורן ננסה לבחון עד כמה מגמת המעשה משפיעה על היתר מלאכה בשביעית ואם כן, איזו רמה של כוונה (מבין שלושת הרמות שתיארנו לעיל) מספיקה כדי להתיר את המעשה.

חלק ב - מלאכה שאינה צריכה לגופה באיסורי שביעית השונים

א. זמירה

מלבד המעשה בסנהדרין שבו פתחנו ואשר עסק בזמירה, שנינו במשנה (שביעית ד, ו): "המזנב בגפנים והקוצץ קנים, רבי יוסי הגלילי אומר: ירחיק טפח. רבי עקיבא אומר: קוצץ כדרכו, בקרדם או במגל ובמגרה ובכל מה שירצה". ומפרש הרמב"ם בפירושו המשנה שם, שהמחלוקת אמורה במקרה שאינו מתכוון לזמור אלא שצריך את הזמורות עצמן. ולכאורה ניתן להבין שר' יוסי הגלילי ור' עקיבא נחלקו בנושא דיונו – זומר⁷ שלא לצורך עבודת הקרקע, שלדעת ר' עקיבא

7 בהנחה שמזנב דומה לזומר. אך יש להעיר שפרופ' פליקס בפירושו למסכת שביעית (עמ' 266) מסביר שהזינוב שונה באופן מהותי מהזמירה, שכן הזינוב נעשה בקיץ סמוך להבשלת הענבים, שאז מסיר את הזמורות שלא עשו פרי. לעומת זאת, הזמירה נעשית בתחילת החורף לצורך הצמחת זמורות חדשות.

היא מותרת ולדעת ר' יוסי הגלילי נדרש שינוי מעשי מדרך הזמירה הרגילה. אמנם החזון איש (שם, ס"ק טו) הסביר את המשנה על פי שיטתו שראינו בפתח דברינו, שזימור שאינו בדקדוק אינו נחשב לזימור:

אלא כוונתם שכל זימור צריך דקדוק וחכמה והרבה מומין יש באילנות שגומרין גרעון בגידולן ובפירותיהן וכל זימור שאינו על צד הדקדוק עושה גרעון בפירות, ובשבת חשיב זומר דסוף סוף הזמירה הועילה ככל זומר אף שלא דקדק כהוגן, אבל לענין שביעית כיון דאין עושין כן והוא נתכוין לעצים שרי, אבל אם נתכוין לזימור אסור, והיינו דאמר הלב יודע כו'.

ב. זריעה

הרמב"ם (שם א, טו) פוסק שמותר לטמון לפת וצנונות בשביעית בתוך הקרקע רק אם מקצת העלים מגולים. ומכך שאם אין מקצת עלים מגולים אסור (אף שאינו מתכוון לזריעה) נראה שמלאכה אסורה בשביעית אף שאינה צריכה לגופה (אלא אם נבין שהאיסור אינו אלא משום מראית עין). ייתכן עם זאת שהבנת דין זה תלויה במחלוקת האחרונים בגדר מלאכת זורע בשביעית – דעת המנחת חינוך (מצוה רחצ אות ח) היא שעצם הנחת הזרע בקרקע נחשבת למלאכת זריעה ואילו לדעת האגלי טל (זורע ס"ק ח) בשביעית המלאכה כוללת זריעה וקליטה בקרקע.

ולפי זה ייתכן לומר שלדעת המנחת חינוך, גם אם מלאכה שאינה צריכה לגופה מותרת בשביעית, הטומן בקרקע הרי רצונו שיהיו הלפת והצנונות בתוך הקרקע (ואף שאין רצונו שיקלטו זו אינה חלק מהגדרת המלאכה) ולכן לא שייך להתיר מצד מלאכה שאינה צריכה לגופה (ואינו דומה לזומר וצריך לעצים – שם המלאכה האסורה עניינה בגפן ואילו מטרתו היא להחזיק בזמורות). רק לדעת האגלי טל שייך היה להתיר כאן מצד מלאכה שאינה צריכה לגופה שכן לטומן אין עניין בקליטת הלפת והצנונות בקרקע. אכן אם נבין כהצעה האחרונה שהבאנו לעיל שמלאכות אסורות בשביעית רק אם הן בעלות צביון עבודת קרקע אז ייתכן שהיה צד להתיר אפילו לדעת האגלי טל, כיון שטמינה לצורך שימור הירקות אינה בעלת צביון של עבודת קרקע.

ג. חרישה

שנינו בתוספתא (שביעית ג, יב): "אין מלמדין את הפרה אלא בחולות בלבד. רשב"ג אומר: אף בתוך שדה חברו מותר, ובלבד שלא יסמוך לה מענה". מחלוקת זו לכאורה תלויה בדיון שבו אנו

עוסקים – אף אחד מהתנאים לא הסתפק בכך שהחרישה אינה צריכה לגופה (כיון שחורש בשדה חבירו), אלא רשב"ג התיר במקרה זה בצירוף השינוי מחרישה רגילה (שלא יסמוך את המחרשה לקו המענה) ותנא קמא אסר אפילו במקרה זה.

במבוא הצענו שיהיה מקום לחלק בין מלאכות שנאסרו בתורה בפירוש (ד' מלאכות) שיהיו אסורות ללא קשר מגמת העושה ובין מלאכות שנאסרו רק מחמת היותן "עבודת הארץ" ולכן איסורן תלוי בכך שצביוןן הוא של עבודת קרקע. ואם כנה הצעתנו זאת, ייתכן להבין ששאלת חרישה שאינה לשם עבודת הארץ תהיה תלויה בשאלה האם חרישה היא אחת מהמלאכות האסורות או שאסורה רק מחמת היותה עבודת הארץ. דבר זה תלוי לכאורה במחלוקתם הידועה של ר' עקיבא ור' ישמעאל (ראש השנה ט ע"א) בדרשת הפסוק "בחריש ובקציר תשבות". ר' עקיבא מפרש שהפסוק עוסק בשביעית, ולשיטתו לכאורה חרישה היא מלאכה נוספת שנאסרה בפירוש בשביעית. לעומת זאת ר' ישמעאל הרי מפרש שפסוק זה עוסק בשבת, ולשיטתו אין מקור משם לאיסור חריש.⁸ ובדעתו של ר' ישמעאל בעניין חריש נחלקו הראשונים: דעת התוספות רי"ד (מו"ק ד ע"א ד"ה אלא הילכתא) היא שלדעת ר' ישמעאל מותרת חרישה מן התורה ואילו לדעת מהר"י קורקוס בתחילת הלכות שמיטה גם לדעת ר' ישמעאל חרישה אסורה מן התורה אף שלא נשנתה בתורה בפירוש.⁹ על כל פנים, לשיטתם חרישה אינה מהמלאכות האסורות בתורה בפירוש ולכן ניתן יהיה ליישם את עיקרון עבודת הארץ שהצענו לעיל.

ד. נטיעה

קודם לקטע שהעתקנו לעיל מהתוספתא שנינו באותה הלכה: "אין מטינין את הקנים בחיצות הקנים, מפני שהיא מלאכתן, רשב"ג מתיר. וכן היה רשב"ג אומר: מותר אדם ליטע אילן סרק כדי לעשות סייג בשביעית". תנא קמא אוסר נטיעת אילן סרק לצרכי גדר ורשב"ג מתיר. מסתבר שגם במקרה זה נחלקו בדומה למחלוקתם לגבי חרישה, שלדעת רשב"ג מותרת עבודה האסורה בשביעית שלא לשם עבודת הארץ (כשכאן התחדש עוד, שלדעתו, אם נוטע לסייג אינו מוגדר כנוטע

8 יעוין עם זאת בפירוש הר"י בן מלכיצדק (שביעית א, ד), לפיו גם ר' ישמעאל דרש את הפסוק בנוגע לשביעית, והוא דרש שהפסוק נצרך ללמד שקציר העומר מותר בשביעית.

9 המהר"י קורקוס הוכיח את שיטתו מכך שהלכה למשה מסיני שחורשים בית סאה לעשר נטיעות עד ראש השנה, שמכך מוכח שבשביעית עצמה החרישה אסורה.

לשם עבודת הארץ), ואילו לדעת תנא קמא הדבר אסור. ואין זה ברור האם נטיעה לסייג ניכרת כנטיעה שונה מנטיעה רגילה, כך ששיקול זה מצטרף לכוונת העושה או שדי בכך שמתכוון לסייג.

וגם לגבי נטיעה לסייג יש לעיין האם ניתן להשתמש שמחמת שאינה מהמלאכות המפורשות בתורה שייך להקל בה במקום שאינה נחשבת לעבודת הארץ (דהיינו האם נטיעה היא מלאכה שנאסרה בתורה בפירוש או שאסורה רק בהיותה עבודת הארץ). ייתכן שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים בנוגע לאיסור נטיעה - שיטת הר"ש (שביעית א, א) היא שנטיעה בשביעית אסורה מהתורה - קל וחומר מזמירה. לעומתו הרמב"ם (שם א, ד) מונה את נטיעה בין המלאכות האסורות מדרבנן. ולשיטת הר"ש עלינו לבחון האם מעשה הנטיעה נחשב למלאכה או שנאסר בתור עבודת הארץ מהתורה ולכך תהיה השפעה על הבנת דעת רשב"ג האמורה. כמובן ייתכן עוד להציע שרשב"ג אמר את דבריו רק ביחס לאילן סרק, לא רק מחמת שדרך לנטוע אילנות סרק לצרכי גדר אלא מחמת שנטיעה אסורה מן התורה רק בנוגע לאילן פרי.¹⁰

לסיום עניין זה נעיר, שכולו מבוסס על גירסת התוספתא, אך בירושלמי (שביעית ד, ד) הושמטו המילים "לעשות סייג", ולפי גירסת הירושלמי, היתרו של רשב"ג נאמר בכל מקרה שנטוע אילן סרק. לפי הבנה זו נראה שמחלוקת זו של תנא קמא ורשב"ג מתקשרת למחלוקת שלפניה, האם מותר לטפל בשביעית בגידולי קנים, ויסוד שתי המחלוקות הוא האם אסורה המלאכה בשביעית בגידולים שאינם עושים פירות ואם כך אין היא נוגעת לנושא מאמרנו.

ה. תיקון הקרקע (ליקוט עצים וסיקול אבנים)

שנינו במשנה (שביעית ד, א): "בראשונה היו אומרים, מלקט אדם עצים ואבנים¹¹ ועשבים מתוך שלו, כדרך שהוא מלקט מתוך של חברו, את הגס הגס. משרבו עוברי עברה, התקינו שיהא זה מלקט מתוך של זה, וזה מלקט מתוך של זה, שלא בטובה, ואין צריך לומר שיקצץ להם מזונות".

ובירושלמי שם ביאר ר' יונה את תחילת המשנה, שכוונתה היא שבראשונה התירו לאדם ללקט מתוך שלו את הגס הגס, ומתוך של חברו בין את הדק ובין את הגס. ויש לעמוד על הדין (בראשונה) שהתירו ללקט מתוך שדה חברו כרגיל (את הגס ואת הדק). אף אם נבין שליקוט מתוך שדה חרבו וחשך למצר שרבו ויכר שאין כוונת המלקט לתיקון הקרקע (שכן ידוע לכל שאין

10 על שאלה זו עמדו הפוסקים האחרונים - עיין ערוך השולחן העתיד (זרעים ס"י יט סע"ה) וחזון איש (שם ס"ק כ).

11 בדפוס נאפולי ובדק"ס מחוקה המילה "ואבנים".

השדה שבה הוא מלקט שייכת לו), לא ניכר כאן שינוי באופן עשיית המעשה (כמו למשל בחורש שלא סומך למענה) אלא רק ניכרת העובדה שהמלאכה שאינה צריכה לגופה. ואם כך משמע מהדין "בראשונה", שבמקום שבו ניכר שהמלאכה אינה צריכה לגופה, אף שנעשית כדרכה אין בכך איסור.

את דין זה עלינו לבחון לאור משניות אחרות העוסקות במסקל (שם ג, ז-ט): "אבנים שזעזעתן המחרשה, או שהיו מכסות ונתגלו, אם יש בהם שתים של משאוי שנים שנים, הרי אלו ינטלו. המסקל את שדהו, נוטל את העליונות, ומניח את הנוגעות בארץ. וכן גרגר (כלומר: גל) של צרורות או גל של אבנים, נוטל את העליונות, ומניח את הנוגעות בארץ... אבני כתף, באות מכל מקום.¹² והקבלן, מביא מכל מקום".

לגבי קבלן ש"מביא מכל מקום" פירשו המפרשים על אתר שרשאי להביא כל אבנים שירצה, ואפילו קטנות ואפילו שנוגעות בארץ. ונחלקו המפרשים בביאור דין הקבלן: הר"ש מסביר שהכוונה היא לקבלן בנין, שמותר לו ליטול את כל סוגי האבנים, שכן ניכר הדבר שכל אבן שנוטל היא לצורך בנין. אמנם הרמב"ם (שם ב, ח) לא פירש כן, שכן הוא פוסק: "וכן אם היה נוטל משדה חבירו אף על פי שהוא קבלן גודר עד לארץ". לדעת הרמב"ם ההיתר בקבלן הוא חידוש ביחס לסתם אדם שנוטל אבנים משדה חבירו, כך שלא ניתן לפרש שמדובר בקבלן בנין (שהרי לגבי קבלן בנין יש צד יותר להקל). לדעת הרמב"ם נצטרך לומר שפירוש קבלן היינו מי שקיבל את השדה בקבלנות, שחידשה המשנה שאפילו לו יש דין של אדם אחר, שמותר לגדור עד לארץ.

לגבי קבלן (כמשמעותו לדעת הרמב"ם) ספק רב אם ניתן לומר שניכר לכל שאינו מתכוון לתקן את הקרקע (כפי שהצענו לעיל לגבי משנה ראשונה ביחס למלקט עצים), שהרי סוף סוף גם לקבלן יש עניין בתיקון הקרקע (והטעם שהתירו לו בכל זאת ליטול אבנים מפורש ברדב"ז שם, שמאחר שהוא קבלן נוטל גם הקרקע לעבודה גם בשנה הבאה, אינו נחשב כמתקן את שדהו).

12 דין המשנה כאן, שדי בגודל "אבני כתף" כדי להתיר את נטילת האבנים עומד לכאורה בסתירה לדין המפורש במשנה בתחילתה שמותר ליטול רק אבנים שהם משאוי שנים (גדולות יותר מאבני כתף) ועיין בפירוש הר"ש שם שעמד על כך. ולפי הצעתנו להלן שיש להבחין בין מלאכה שנעשית בקרקע עצמה לבין מלאכה שנעשית על גבי הקרקע, ניתן יהיה לפרש שבדין אבנים שזעזעתן המחרשה החמירו יותר מאחר שמדובר באבנים שעדיין נמצאות בחלקן בתוך הקרקע. הבנה זו שאבנים שזעזעתן המחרשה עדיין מצויות בקרקע מסתייעת מההערה בירושלמי (שם ג, ה): "לא סוף דבר בשזיעזעתן המחרשה, אלא אפילו מחרישה עתידה לזעזע". ומשמע מזה שמדובר באבנים הנמצאות בשכבה העליונה של הקרקע שעתידיה המחרשה לזעזע אותן.

ואם כן משמע שההיתר של מלאכה שאינה צריכה לגופה כאן קיים אף כשאין ניכר לכל שכוונתו אינה לשם תיקון.

אלא שלגבי פסק הרמב"ם שהבאנו יש לצרף שיקול נוסף – הלא פשט המשנה לגבי קבלן הוא שהקבלן רשאי לסקל את כל סוגי האבנים, ואף את האבנים הנוגעות בקרקע. אך הרמב"ם הרי שינה מפשט המשנה, וכתב את דין הקבלן בנוגע לגודר את הגדר. דהיינו שהרמב"ם הבין שדין הקבלן נאמר לגבי דין הגדר שמופיע קודם לכן במשניות שם (משנה ו): "גדר שיש בו עשר אבנים של משאוי שנים שנים, הרי אלו ינטלו (כלומר: כל אבני הגדר). שעור גדר, עשרה טפחים. פחות מכן, מחצב, וגוממו עד פחות מהארץ טפח. במה דברים אמורים, מתוך שלו. אבל מתוך של חברו, מה שהוא רוצה, יטול. במה דברים אמורים, בזמן שלא התחיל בו מערב שביעית. אבל אם התחיל בו מערב שביעית, מה שהוא רוצה, נוטל".

בשונה ממסקל אבנים שלעולם אינו רשאי ליטול את כל האבנים, לגבי גדר – במקום שבו האבנים גדולות וניכר שנצרכות לבנין, רשאי ליטול את כולן. ונראה שלא בכדי החמירה המשנה בסיקול יותר מאשר בנטילת הגדר, שכן ייתכן להבין שיש להבדיל בין המסקל אבנים **מתוך** הקרקע לבין הנוטל גדר אשר מונחת **על גבי** הקרקע, שדווקא במקרה הראשון עושה עבודה בקרקע עצמה והיא אסורה בשביעית, אך כאשר נוטל גדר המונחת על גבי הקרקע כלל אינו נחשב לעושה עבודת הארץ אלא רק הכנה לעבודת הארץ והדבר אסור רק מפני חשד שנראה כמתכוון לזרוע בשביעית.¹³ ואם כן, את שיטת הרמב"ם שהקל במיוחד בקבלן ניתן להבין לאור כך שמדובר רק בנטילת גדר שאינה נחשבת לעבודת הארץ. אם נבין כך, הרי שגם בנוגע לדין בראשונה לגבי נטילת העצים נוכל לומר ששם הקילו בנוטל מתוך שדה חבירו אף שאינו משנה באופן עשיית המלאכה, מחמת שאינו עושה עבודה בקרקע (אלא על גבי הקרקע), וכל הטעם לאסור מלכתחילה הוא רק משום מראית עין שנראה כמכין את שדהו לעבודה.

להבנתנו, כי יש לחלק בין הנוטל דברים הנמצאים בתוך הקרקע ובין דברים הנמצאים על גבי הקרקע נראה להביא ראיה ממשנה אחרת (שם ד, ב): "שדה שנתקוצה, תזרע במוצאי שביעית.

13 ויש לדמות זאת לדין אחר - שנינו בברייתא שבגמ' (מועד קטן ג ע"א) שהותרה חפירת עוגיות לגפנים בשביעית, שכן אין זו עבודה שבשדה ובכרם כמו זריעה. ומפרש הריטב"א שם: "מה זריעה מיוחדת. פירוש שהיא עבודה רגילה וצריכה לשדות ולהשביח". ופירש החזון איש (שם ס"י יז, ס"ק יט) את כוונתו שזו אינה עבודת הארץ עצמה אלא הכשרת הארץ לעבודת הארץ, ולכן הקלו בה.

שנטיבה או שנדירה, לא תזרע במוצאי שביעית".¹⁴ ופירש רש"י (בכורות לד ע"ב ד"ה שנתקווצה), שנתקווצה היינו שנטלו ממנה קוצים המושלכים על גבי הקרקע. וכתבו התוס' שם (ד"ה שנתקווצה): "והדין עמו, דא"א לומר בקוצים שהיו מחוברים, דא"כ איכא איסורא דאורייתא בנטילתם שמייפה את הקרקע,¹⁴ כדאמר שבת פרק הבונה".¹⁵ הרי שאף תוספות כבר חילקו בין נטילת דברים המחוברים לקרקע, שאסורה מן התורה ובין נטילת דברים שאינם מחוברים לקרקע שאין מעשה זה נחשב למלאכה.

עסקנו עד כאן בהיתר "בראשונה" ליטול מתוך של חבירו את הדק ואת הגס. לצד זה יש להבין מדוע התירו ליטול משל עצמו את הגס כמפורש באותה משנה. ניתן להבין שההיתר מסתמך על כך שבמקרה זה ניכר שאינו מתכוון לתקן את הקרקע (שהרי אז היה נוטל גם את הדק) ודי בכך שכוונתו ניכרת. אך ניתן להוסיף ולומר שבכך לא היה די, וטעם ההיתר הוא שכלל אינו נחשב כמתקן את הקרקע, שמאחר שנתרו בה העצים הדקים אין היא מתוקנת.

נראה שהסבר זה תלוי במחלוקת המובאת בירושלמי (שם ד, א): "היתה שדהו מלאה גסין, תרתין מיתניין: חדא אמרה שרי, וחדא אמרה אסור". לפי הדעה הראשונה שהיכן שכל השדה הייתה מלאה בגסין (ללא דקין) אסור ליטול את הגסין, ניתן לפרש כדרכנו, שמאחר שבמקרה זה אם יטול את הגסין תהיה שדהו מתוקנת, אסור ליטול. אך לפי הדעה השנייה שגם אז מותר ליטול, צריך לומר שאף שמתקן את שדהו, טעם ההיתר הוא שמאחר שנוטל גסין אינו נראה כמתכוין לתקן אלא לשם העצים. ובכך טמון כמובן חידוש, שאף שאין הוכחה ממעשהו שאינו

14 לגבי מה שכתבו תוספות שיש איסור דאורייתא בנטילת הקוצים יש להעיר, שבגמ' (מועד קטן ב ע"ב) הלא נחלקו אביי ורבא, שלדעת אביי הותרה השקיית בית השלחין רק מחמת ששביעית בזמן הזה לאו דאורייתא, ומשמע שהבין שהשקייה (בזמן ששביעית דאורייתא) אסורה מן התורה. ורבא שם חולק ונקט שמהתורה אסורות רק האבות והתולדות שנשנו בתורה (ד' מלאכות). ואם כך תמוה שתוספות כתבו בצורה פשוטה שתיקון הקרקע הוא איסור מהתורה, שלכאורה זה כדעת אביי שאין הלכה כמותו (וכן כתב החזון איש (שם סי' יט ס"ק א) שדברי תוספות נאמרו אליבא דאביי). ונראה שמכאן ראייה לדעת ערוך השולחן העתיד (שם סעיף ג) שנקט שגם יתר המלאכות אסורות מן התורה באיסור עשה של שביתת הארץ (ולשיטתו נראה שהגמישות שקיימת לדעת רבא להתיר במקום הצורך אף שהדבר אסור מן התורה מבוססת על כך שמחמת שאיסורים מלבד ד' מלאכות לא נשנו בתורה בפירוש, היקף איסורם נמסר לחכמים ובכוחם להתיר במקום הצורך). ולפי שיטתו אין צורך לדחוק שתוספות שנו את דבריהם אליבא דאביי.

15 אך בפירוש רבנו גרשום (שם) מפרש שלא כרש"י אלא שמדובר בעקירת קוצים מהקרקע.

מתכוון לתקן את הקרקע (שהרי אין שם כלל עצים דקים), די בכך שפרשנות סבירה למעשהו היא שכוונתו לעצים (שכן נוטל עצים גסים שטובים לשימוש).

וכן יש להוכיח מהרמב"ם שדי בכך שניכר שאינו מתכוון לתקן על מנת להתיר, שכן הוא פוסק (שם ב, טז-יז):

משרבו עוברי עבירה שמתכוונין לנקות ואומרין הגס הגס אנו נוטלין, אסרו שיטול אדם כלום משדהו אלא מתוך שדה חבירו והוא שלא ילקט בטובה. שלא יאמר לו ראה כמה טובה עשיתי לך שהרי נקיתי שדך. הייתה בהמתו עומדת בתוך שדהו מלקט ומביא לפניו, שבהמתו מוכחת עליו. וכן אם הייתה שם כירתו מלקט הכל ומדליק שכירתו מוכחת עליו.¹⁶

ודייק הרדב"ז שם מלשון הרמב"ם, שהיכן שכירתו או בהמתו מוכחת עליו, מותר ליטול אף את הדק, ומוכח מזה שהיכן שאינו נראה כמתכוון לתקן, מותר ליטול אף את הדק אף שנגרם בכך תיקון לשדהו (שהרי כמפורש ברמב"ם "מלקט הכל").

נשוב כעת לדון במשנת סיקול אבנים שהבאנו לעיל אגב דיונונו בנטילת עצים ונבחן האם מתוכה נוכל להסיק מסקנות לגבי נושא דיונונו. לעיל ראינו שלפי המשנה מותר ליטול את העליונות וצריך להניח את התחתונות הנוגעות בארץ. וגם בנוגע לדין זה ניתן לחקור האם טעם היתר הוא משום שניכר שאינו מתכוון לסקל ודי בכך כדי להתיר, או שמא אם אינו נוטל את התחתונות כלל אינו מתקן את הקרקע. דין המשנה מובא להלכה ברמב"ם (שם ב, י): "המסקל שדהו בשביעית מפני שהוא צריך לאבנים, נוטל את העליונות ומניח את הנוגעות בארץ". משמע הרמב"ם שלצד התנאי שיטול רק את העליונות, ההיתר תלוי בכך שכוונתו לאבנים, אך אם כוונתו לשם סיקול, אף שמניח את התחתונות הרי הדבר אסור, ומזה לכאורה מוכח שגם נטילת העליונות בלבד נחשבת לסיקול אלא שהדבר מותר מפני שאינו מתכוון לעבודת הקרקע.

וכן יש להוכיח לכאורה שלגבי סיקול די בכך שאינו מתכוון למלאכת הקרקע מהדין השנוי בתוספתא (שם ג, ג) שמותר לסקל אבנים כדי ליצור דרך או מקום להספד. במקרים אלו נראה שלא התנו שום תנאי באופן הסיקול ודי בכך שמגמת הסיקול אינה תיקון הקרקע לזריעה. ולכאורה מכך מוכח גם שאין צורך שיהיה ניכר מתוך מעשיו שמטרת הסיקול אינה לתיקון

16 מקורו בירושלמי (שם ד, א): "הייתה כירתו שם, בהמתו מוכחת עליו, הייתה כירתו שם, כירתו מוכחת עליו".

הקרקע אך שמא גם במקרים אלו היה ניכר לרואים מאופן הסיקול שאין הוא מיועד לתיקון הקרקע. והדבר צריך עיון. כן יש להעיר בהקשר זה לדעתו של האגלי טל (חורש ס"ק טו), שכתב שהחורש בשבת במקום שמיועד להילוך, אינו עובר על איסור חרישה אלא על מלאכת בונה. ולפי שיטתו ייתכן שבפנינו דין ייחודי לתיקון הקרקע (וכמובן תלוי הדבר ביכולת להשוות בין שבת לשביעית לעניין מעמד המחשבה ביחס למעשה הפיזי כפי שדנו בקצרה בפתח דברינו).

לעיל עמדנו אגב דיוננו בנטילת עצים על המשניות העוסקות בפירוק גדר שבהן מפורש, שבמקרים שבהם ניכר שמתכוון ליטול את הגדר לצורך האבנים, מותר ליטול את כל האבנים. גם מכאן לכאורה ראייה שמותרת מלאכה כשניכר שאינו מתכוון לעבודת הקרקע. אלא שכפי שכבר כתבנו ייתכן שכאן אינו עושה מלאכה מאחר שאינו עושה מלאכה בקרקע עצמה. כיוצא בזה יש לומר לגבי דין המחצב הנשנה מקודם לכן במשנה (שם ג, ה): "לא יפתח אדם מחצב בתחלה לתוך שדהו, עד שיהיו בו שלש מורביות, שהם שלש על שלש על רום שלש...". גם כאן, אם לא נרצה להוכיח ממשנה זו שדי בכוונה ניכרת כדי להתיר, נצטרך לומר שהפותח מחצב אינו נחשב כעושה מלאכה בקרקע.¹⁷ אלא שצריך עיון אם אכן ניתן להסתמך כאן על סברא זו, שכן לכאורה אם חוצב את האבן כולה עד לקרקע, יש מלאכה בגוף הקרקע. ואם כך הסקנת מסקנות ממשנה זו מצריכה להבין את גבולו המדויק של היתר המחצב.

לסיום עיסוקנו בנטילת אבנים (סיקול, נטילת גדר ופתיחת מחצב) נעמוד על דברי התוספתא (שם ג, א) בנדון: "אמר ר' יהודה: במה דברים אמורים בזמן שמתכוין לעשות שדה, אבל בזמן שאין מתכוין לעשות שדה אפילו דבר מרובה מותר. אמר רשב"ג: במה דברים אמורים? - בזמן שאין מתכוין לעשות שדה, אבל בזמן שמתכוין לעשות שדה אפילו כל שהוא אסור".

17 בגדרו של ההיתר לפתוח מחצב אם יש בו שלש מורביות כתבו רוב המפרשים, שזוהי כמות מקובלת למחצב ולכן נראה מעשיו כמיועד לשם חציבת אבנים ולא לשם תיקון השדה.. אמנם הרמב"ם פירש אחרת, שכן הוא פסק (שם ב, ו): "לא יפתח אדם מחצב כתחלה לתוך שדהו בשביעית שמא יאמרו לתקן שדהו נתכוון שיסיר ממנה הסלע. ואם התחיל מקודם שביעית ופצל ממנו שבע ועשרים אבנים ברבוע שלש על שלש על רום שלש כל אבן מהן אמה על אמה ברום אמה או גדולות מזו הרי זה מותר לנקר ממנו בשביעית כל שירצה". דהיינו שלשיטתו צריך שכבר קודם שביעית חצב כמות כזו של אבנים. לחזון איש (שם ס"י יט ס"ק ג) הסבר אחר מחודש להיתר המחצב: "וטעם קולא זו שהתירו במכוין ליפות הקרקע נראה, דהכא לא חשיב חורש, כיון דלא הוי שם שדה עלי' והשתא הוא דעושה שדה, אין זה חורש אלא בונה, ואף דלענין שבת הוא בכלל חורש, הכא לענין שביעית לא חשיב חורש".

מתוך התוספתא קשה לדעת לאלו מהדינים הרבים העוסקים בנטילת אבנים היא מתייחסת.

הרמב"ם (שם ב, ז-ח) הביא את דין התוספתא להלכה לגבי גדר¹⁸ :

גדר של אבנים שיש בגבהו עשרה טפחים או יתר ורצה ליטול כל אבניו, אם היו בו עשר אבנים או יתר, כל אחת מהן משוי שנים או גדולות מזו הרי זה נוטל, שהרואה יודע שלצורך האבנים הוא נוטל. היה פחות מעשרה או שהיו בו פחות מעשר אבנים או שהיו אבניו קטנות ממשוי שנים שנים, נוטל עד שיניח טפח סמוך לארץ. במה דברים אמורים? - בשנתכוון לתקן שדהו והתחיל ליטול בשביעית. אבל אם לא נתכוון לתקן שדהו או שהתחיל מקודם שביעית נוטל בשביעית כל מה שירצה מכל מקום וגודר עד לארץ.

דברי הרמב"ם קשים ביותר להבנה; שבתחילה כתב הרמב"ם, שמותר ליטול אבנים היכן שהרואה יודע שלצורך אבנים הוא נוטל. ומשמע מזה שבאופן אחר אסור משום מראית עין, שנראה כמתכוון לתקן שדהו. ואם כך לא מובן כלל מה שכתב בהמשך, שהיכן שאינו מתכוון לתקן שדהו, מותר ליטול מכל מקום שירצה, והרי אם טעם האיסור הוא משום מראית עין, הרי רק "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות", אך הרואים אותו אינם יודעים למה כוונתו, ואם כן מדוע התיר הרמב"ם? ועוד קשה, שמשמע מהרמב"ם שאם התחיל ליטול את האבנים קודם שביעית, מותר ליטול בשביעית אפילו כשמתכוון לתקן את שדהו, וזה קשה מאד, שהרי מתקן את שדהו במתכוון.

ומפני חומר הקושיא נראה לבאר, שהטעם לכך שמותר ליטול אבנים כשהרואה יודע שלצורך אבנים הוא נוטל אינו מפני שאז אין חשש מראית עין, אלא משום הסברא שבארנו בפתח המאמר, שהיכן שאינו נראה כמסקל, כלל אינו נחשב כמסקל, שכן המעשה מוגדר לפי האופן שבו נתפס בעיני הרואים. ולפי זה נבאר את פסק הרמב"ם כך: יש שני היתרים נפרדים: א. היתר כשאינו נראה כמסקל, שאז מותר מפני שאינו נחשב כמסקל, ואף שמתכוון לתקן שדהו אינו אסור. תחת היתר זה כלול גם ההיתר ליטול אבנים אם התחיל קודם שביעית, שכן ביארו מפרשי

18 יש להעיר כי ייתכן שהרמב"ם לא הסתמך על הלכה זו בתוספתא אלא על הלכה אחרת בתוספתא (שם ג, ט): "אין עוקרין גדר שבין שתי שדות, אחד גדר של עצים ואחד גדר של אבנים, בד"א בזמן שמתכוון לעשות שדה, אבל לעצים מותר". ואם נבין שזהו מקורו של הרמב"ם יובן מדוע שנה הרמב"ם את ההלכה דווקא לגבי גדר וכן יש ייתרון בהנחה שהלכה זו שימשה כמקור לדעתו, שכן היא אינה שנויה במחלוקת.

הרמב"ם, שאם התחיל קודם השביעית אינו נראה כמתכוון לתקן את הקרקע לזריעה. ב. היתר כשאינו מתכוון לסקל, שאז סבור הרמב"ם כדעת ר' יהודה בתוספתא שהתיר אפילו כשנראה כמסקל.¹⁹

ו. זיבול ודיור

חציו הראשון של פרק ג' ממסכת שביעית עוסק באופנים שבהם מותר להוציא זבל לשדה ללא שיעבור על איסור זיבול. וכך פותח אותו הפרק: "מאימתי מוציאין זבלים לאשפתות משיפסקו עובדי עבודה²⁰... עד כמה מזבלין עד שלש שלש אשפתות לבית סאה של עשר עשר משפלות של לתך לתך".

במשנה נזכרים שני תנאים לגבי הזיבול המותר: א. הזמן – משעה שלא נהוג יותר לזבל את השדה בשנים אחרות. ב. צורת הזיבול – שיערום את הזבל בצורה שניכר הדבר שאינו מתכוון לזבל אלא רק לאסוף את הזבל בשדהו לצורך שימוש בשנה השמינית. מכאן לכאורה מוכח שהתירו מלאכה כשניכר מתוך מעשיו שאין כוונתו לתיקון הקרקע. אך גם כאן ניתן לדחות את הראיה ולומר שכאשר הזבל נאסף בכמויות גדולות מאד למקום אחד, אין זה גורם לתיקון לקרקע, ובפרט לא נראה שהזיבול מועיל לשדה כבר בתקופה זו שאין בה לחלוחית והזבל אינו נבלע בקרקע.

והרמב"ם (שם ב, א) פוסק: "לא יוציא אדם זבלים מחצירו ויתן בתוך שדהו בשביעית מפני שנראה כמזבל שדהו כדי שתהיה יפה לזריעה. ואם הוציא והעמיד ממנו אשפה מותר. ולא יעשה אשפה בתוך שדהו עד שיעבור הזמן שמזבלין בו לעבודת הארץ...". משמע מלשונו שגם ללא קיום התנאים להיתר המפורטים בהמשך דבריו כל האיסור הוא רק משום מראית עין. ומשמע מזה, שסבר הרמב"ם כי מצד האיסור עצמו די בכך שאין כוונתו לשם זיבול על מנת להתיר.

בהמשך הפרק (משנה ד) מופיע דין הדיור: "המדדייר את שדהו עושה סהר לבית סאתים עוקר שלש רוחות ומניח את האמצעית... ומוציא מן הסהר ונותן לתוך שדהו כדרך המזבלין (כלומר: לפי הדינים שנשנו קודם לכן במשנה לעניין הוצאת זבל לשדות)". בניגוד לזיבול באופן המתואר

19 אך יש להעיר כי הרמב"ם שם נדחק לפרש את כוונת הרמב"ם שהתיר לאינו מתכוון לתיקון שדהו, דהיינו רק כשמחשבתו ניכרת וכגון שרואים שהוא משתמש עם האבנים לבנין.

20 בדפוס נאפולי ובדק"ס הגרסא: "עוברי עבירה".

במשנה, שנראה שבאופן זה אינו מתקן את הקרקע, הרי שלגבי דיור השדה ברור לכאורה שהדיור מועיל לשדה וכל הטעם להתיר הוא רק משום שממעשיו ניכר שמטרתו אינה לתקן את הקרקע אלא לשמור את צאנו. אמנם ייתכן שהדבר תלוי במחלוקת הר"ש והרמב"ם בביאור סוף המשנה ("ומוציא מן הסהר...") - הר"ש שם מסביר שהכוונה היא **שחובה** לאסוף את הזבל ולערום אותו כמתואר במשניות בתחילת הפרק. ולפי פירושו ייתכן שבאמת אין תועלת בדיור לשדה (מאחר שעליו לאסוף את הזבל), ואין כאן מלאכה בשביעית.²¹ אמנם הרמב"ם (שם ב, ד) פוסק: "מותר לאדם להוציא זבל מן הסהר של צאן ונותן לתוך שדהו כדרך כל מכניסי זבל". לפי הרמב"ם לא מדובר בחובה אלא **בהיתר**.²² ולשיטתו אם כן נראה שממשנת עשיית דיר מוכח שהתירו מלאכה על סמך כוונה הניכרת בלבד.

אלא שלגבי איסור הדיור יש להעיר, כי ייתכן שהוא יותר קל מאשר שאר מלאכות ושאיין ללמוד ממנו כלל, שהרי אינו נעשה בידיים אלא על ידי הבהמות שמדיירות את השדה. ואף שאיסור חרישה גם הוא איסור שנעשה על ידי בהמתו, הרי שיש לחלק ביניהם, שכן חרישה נעשית לעולם על ידי בהמה, ואם כן כשאסרה התורה את החרישה, בהכרח התכוונה לחרישה על ידי בהמה.²³ מאידך, זיבול נעשה בין על ידי אדם שמפזר את הזבל ובין על ידי דיור, ואם כן אין הכרח לומר שאיסור זיבול נאמר גם לגבי דיור.

21 יש להעיר שעל כל פנים תהיה שביעית שונה משבת, שכן בשבת ברור שיהיה אסור לדייר את השדה על דעת לאסוף את הזבל לאחר מכן, שכן הזיבול המועט שמזדבלת השדה יהיה אסור. ואם כן, גם לשיטת הר"ש מתבסס דין משנתינו על כך שבמידה מסוימת ברור שיש צורך בשביעית בהתנהגות בצורה של עשיית מלאכת הקרקע, ולכן אם נוטל את הזבל מהדיר אינו נחשב כעושה מלאכה.

22 ועיין במלאכת שלמה על המשנה שם שפירש כן בשם הר"ר יהוסף, ומדבריו מובן, שאם לא יפנה את הזבל, לא יועיל הזיבול לדיר, שכן כמות הזבל תהיה גדולה מדי, אך אם יפנה את הזבל, תישאר שכבה דקה של זיבול על פני השדה שהיא הזיבול המועיל, ולכן החידוש שבמשנתינו הוא שמותר לפנות את הזבל.

23 יסוד זה מפורש בדברי הרמב"ן בהשגות לספר המצוות (שורש יד ד"ה ואני אומר): "ועל כרחם דרשו כן, שאילו בחורש בבהמתו מלאכת עצמו היא ובהמתו עמו ככלי ביד האומן כגון הגרזן ביד החוצב בו והמשור ביד מניפו. תדע שהרי חייבין על זדונו סקילה ובשווג חטאת ואף על גב דבעינן דומיא דעבודה זרה דעביד מעשה בגופיה".

ז. חפירת אמת המים

המשנה בתחילת מסכת מועד קטן מביאה את מחלוקתם של ראבי"ע וחכמים בנוגע לחפירת תעלת המים בשביעית: "ר' אלעזר בן עזריה אומר: אין עושין את האמה בתחילה במועד ובשביעית. וחכמים אומרים: עושין את האמה בתחילה בשביעית".

ובגמרא שם (ד ע"ב) מבוארת המחלוקת:

אלא שביעית מאי טעמא פליגו בה? ר' זירא ורבי אבא בר ממל: חד אמר מפני שנראה כעודר, וחד אמר מפני שמכשיר אגפיה לזריעה.

מאי בינייהו? איכא בינייהו דקא אתו מיא בתריה (כלומר: שהמים מוזרמים לאמה מיד לאחר חפירתה) - מאן דאמר מפני שמכשיר אגפיה לזריעה איכא, ומ"ד מפני שנראה כעודר, ליכא. ולמאן דאמר מפני שנראה כעודר, ליחוש מפני שמכשיר אגפיה לזריעה! אלא איכא בינייהו דקא שקיל מיניה ושדי לבראי (כלומר: שאינו מניח את העפר באגפי האמה ואינו מכשירם לזריעה). למאן דאמר מפני שמכשיר אגפיה לזריעה ליכא, למ"ד מפני שנראה כעודר איכא.

משאלת הגמרא "ולמאן דאמר מפני שנראה כעודר ליחוש מפני שמכשיר אגפיה לזריעה" משמע שהיה ברור לה שלפי שתי הדעות די בטעם שמכשיר אגפיה לזריעה כדי להסביר את דעת ראבי"ע אלא שדעה אחת סבורה שמלבד זאת יש טעם נוסף לאסור – שנראה כעודר. ועל גדר הטעם שמכשיר אגפיה לזריעה עמדו תוספות שם:

מפני שמכשיר אגפיה לזריעה. ונראית חרישה ממש, שסבורין הרואין שלכך מתכוין. אי נמי חשיב ליה עבודת קרקע ממש, ואף על גב שאינו מתכוין לכך מיהו מלאכה היא. ואף על גב דאמר ר' שמעון דבר שאין מתכוין מותר, הא אמרינן מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות. ורבנן סברי כיון דעל ידי שינוי עביד ליה, לאו מלאכה היא ומותר, דלא שמיה חרישה".

לפי הדעה השניה בתוספות, התנאים נחלקו האם מאחר שאינו מתכוון לשם תיקון הקרקע וגם מבחינה מעשית עושה זאת בשינוי,²⁴ אינו נחשב לעושה מלאכה בשביעית (כדעת רבנן²⁵) או שאין די בטעמים אלו להתיר (דעת ראב"ע). ועל כל פנים ברור היה לתוספות שעצם זה שמדובר במלאכה שאינה צריכה לגופה אינו מספיק כדי להתיר ובכך הולכים הם לשיטתם בסנהדרין שבה פתחנו.

בניגוד לתוספות שביארו, שרבנן התירו לחפור אמת המים משום שכלל אין בכך איסור, נראה שהרמב"ם חולק ומבאר את דעתם בדרך אחרת. הרמב"ם (שם א, ח-ט) מונה את כל הדברים שהותרו בשביעית בדיני ההשקיה, וביניהם הוא מונה את "עושין אמת המים כתחלה". ולאחר מכן (שם, י) הוא מנמק: "ומפני מה התירו כל אלו? שאם לא ישקה תעשה הארץ מלחה...". ומשמע שהטעם שהתירו לעשות אמת המים הוא משום הפסד ולא משום שכלל אין בכך איסור כהבנת התוספות. ומשמע מכך שמצד הדין סבר הרמב"ם שהיה לאסור אף שלכאורה מדובר במלאכה שאינה צריכה לגופה כפי שהסבירו תוספות.²⁶

24 לא נראה שהכוונה כאן היא לשינוי בדומה לשינוי שנאמר בשבת, אלא לשינוי כעין השינוי שביאר החזון איש לגבי התוספות בסנהדרין, שאינו מקפיד לעשות את המלאכה כפי שרגילים לעשות ולכן מעשהו אינו מוגדר כמלאכה. וכן ראיתי שכתב הגרי"ש אלישיב במאמר המודפס בסוף הספר משפטי ארץ על שביעית (עמ' 273).

25 מה שכתבו התוספות, שלדעת רבנן, מחמת הטעמים שכתבו אין לאסור משום מכשיר אגפיה לזריעה צריך עיון, שהרי הגמרא הקשתה מדוע שיתיר מאן דאמר מפני שנראה כעודר כשהמים שוטפים מיד וניכר שאינו עודר, והרי על כל פנים יש לו לחשוש מפני שמכשיר אגפיה לזריעה. בשאלה זו גלומה ההנחה שברור שיש לאסור משום מכשיר אגפיה לזריעה, ואם כפי שהסבירו תוספות, לדעת חכמים אין לאסור משום מכשיר אגפיה לזריעה, מדוע לא העלתה הגמרא על דעתה אפשרות כזאת לפי המאן דאמר שסבר שטעמו של ר' אלעזר בן עזריה הוא משום שנחשב כעודר? וניתן ליישב זאת כך – בדעת מאן דאמר שהסביר שראב"ע חשש לכך שנראה כעודר לא ראתה הגמרא שום טעם לומר שראב"ע יחשוש לכך ולא יחשוש לכך שנראה כמכשיר אגפיה לזריעה, ולכן סברה שאין מקום לומר שאותו מאן דאמר יתיר במקום שהמים שוטפים ובאים, אך בדעת רבנן שלא חששו לכך שנראה כעודר יש מקום לומר שלא חששו גם לכך שנראה כמכשיר אגפיה לזריעה. ויעוין במאירי (מועד קטן שם) שכתב שרבנן מתירים מכיוון שמשליך את העפר למקום רחוק. ודבריו קשים להבנה, שהרי למאן דאמר שמתקן את אגפיה, במצב כזה גם ר' אליעזר בן עזריה לא אסר, וצריך עיון להבין את כוונתו בזה.

26 בנוגע לדעת הרמב"ם נעיר שנראה כי הוא חלק על תוספות גם בנוגע למהות הבעיה בכך שמכשיר אגפיה לזריעה, שכפי שאינו לעיל תוספות נקטו שנחשב בכך לחורש. לעומת זאת הרמב"ם מפרש בפירושו המשנה (מועד קטן א, ב): "ונאסרה חפירתה בשנה שביעית מפני שהוא מכשיר את הקרקע הסמוכה לה לזריעה, לפי שהיא מתלחלת

מרטיבות המים ומצמחת, וכבר ידעת ונתבאר לך בשביעית שכל שהוא תועלת לאדמה או לאילנות אסורים בשביעית לפי שאמר יתעלה ושבתה הארץ". משמע מדבריו שהאיסור נובע מכך שזרימת המים באמה גורמת ללחלוח הקרקע שבצידיה ונחשב הדבר להשקיה. נראה שהרמב"ם למד כן מתוך הירושלמי (שבת ז, ב), ששם מנויים כל סוגי החרישה, וביניהם שנינו: "וכרבי זעירא אמת המים שהיא מכשרת צדדיה לזריעה". דהיינו, שלדעת רבי זעירא, חפירת אמת המים עצמה נחשבת חרישה, ולא משמע שדווקא משום שמשליך את העפר בצדדי האמה, שאם כן היה צריך לפרט שדווקא במקרה כזה נחשב לחורש, וכן לא היה צריך למנות את מקרה זה, שהרי אז מדובר בדין פשוט שכלול באיסור יפוי הקרקע הרגיל, וכפי שהניחה הגמרא שברור שתיקון אגפיה לזריעה אסור. ובכך יינתן מענה לקושי נוסף – אם כל ההיתר לחפור אמה הוא משום הפסד, מדוע לא הצריך הרמב"ם שישליך את העפר לרחוק כדי שלא יכשיר אגפיה לזריעה (וכבר עמד על קושי זה התוספות יום טוב במועד קטן שם)? אכן אם לדעת הרמב"ם האיסור כלל אינו קשור להנחת העפר בצידי האמה, הדבר מובן.

סיכום

פתחנו את דברינו במחלוקתם של התוספות והמאירי בנוגע למלאכה שאינה צריכה לגופה בשביעית, שנראה כי לדעת התוספות אסורה ולדעת המאירי היא מותרת. בפתח דברינו הצענו מספר הסברים לכך שניתן יהיה להתיר מלאכה שאינה צריכה לגופה וכן הבחנה בין רמות שונות: א. מקום שבו העושה אינו מכוון לשם מלאכה. ב. מקום בו ניכר לכל שאינו מכוון לשם מלאכה. ג. מקום שבו הכוונה שונה מתבטאת באופן עשיית המלאכה.

בהמשך בחנו את הגדרות אלו לאור הדינים השונים שנאמרו בשנה השביעית. במשניות עצמן נידונו בעיקר נושא הזיבול, הסיקול וליקוט עצים. לגבי מלאכות אלו ראינו שבאופן כללי התירו חכמים את המלאכה היכן שניכר שאינו מתכוון לתיקון. עם זאת, הבחנו בין מלאכות שנעשות בקרקע עצמה, שהן מלאכות ממש, ובין מלאכות שאינן בקרקע עצמה אלא רק נעשות על מנת להכשיר את הקרקע לזריעה, שיייתכן כי כלל אינן מוגדרות כמלאכה. ואילו לגבי זיבול, הרי ששם ייתכן שבאופן שבו התירו כלל אין מעשה זיבול, שכן מעשהו אינו מועיל לקרקע.

עם זאת, מהסתכלות כללית על כלל המקורות שהבאנו, נראה שהם נוטים לכך שלכל הפחות במקום שבו ניכר בבירור לעין כל שאין מטרת עושה המלאכה לעבודת הקרקע, שיש להתיר (לכל הפחות במלאכות דרבנן).

ולכן לעניות דעתי יש מקום לעיין בפסקים שונים המופיעים בספרי הלכה בני זמננו הוקבעים בשמו של החזון איש סטנדרט מחמיר בהרבה ואציין מספר דוגמאות לכך:

בספר דרך אמונה (פרק א ציון הלכה יח) כתב שהחמיר החזון איש שלא להשליך גרעיני פרי על האדמה במקום שיכולים להשריש ולצמוח. במקרה זה מלבד שאינו מתכוון למלאכה והדבר גם ניכר, הרי כלל אינו עושה מעשה זריעה בידים, ורק יש לחשוש שהזרע יקלוט, כפי שחששו בשבת, אך בשביעית ששם נאסרה רק עשיית מלאכה, צריך עיון האם כלל יש מקום לאסור.

בספר ארחות רבינו (חלק ב עמ' שמח) מסופר כי בשנת שמיטה הורה החזון איש לשנות את מקום יציאת המים מצינור הכיור כך שהמים לא יזרמו על פרחי בר שהיו שם.²⁷ גם זו חומרא יתרה ל**החזון איש** הרוחץ בכיור להשקות את הפרחים.

27 בהמשך לחומרות אלו נעיר לחומרא נוספת מבין משפחתו של החזון איש, הרב ניסים קריליץ (מובא בספר שמיטת קרקעות עמ' שסה), שאוסר לפנות מרצפות שהונחו בחצר לצורך סוכה, אם זו חצר שדרך לזרוע בה. גם כאן לכאורה ניכר שאינו מתכוון לזריעה, שהרי בכל שנה מפנה ואין כאן חשש מראית עין.

מסתבר שאלו היו חומרות שהחמיר החזון איש על עצמו בלבד. וכראיה לכך - במכתב המובא בספר משפטי ארץ (עמ' 265) החזון איש התיר לנכש עשבים במקום שאינו עומד לזריעה כדי שלא יתאספו שם מזיקים, ואילו לעצמו החמיר בדבר כפי שמובא בספר ארחות רבינו (חלק ב עמ' שנח).

